

ИВАН КАСАБОВ

НОСИТЕЛИ НА ДОПЪЛНИТЕЛЕН СМИСЪЛ В РЕЧТА (LAPSUS LINGVAE, ИРОНИЯ) – ПОДТЕКСТ

(Продължение)

IVAN KASABOV

ADDITIONAL SENSE VEHICLE IN THE SPEECH (LAPSUS LINGVAE, IRONY) – IMPLICATION

(S u m m a r y)

This paper consists of 3 basic parts:

I. Meaning and Sense in Language and Speech,

II. Additional Sense in Speech, and

III. Additional Vehicle in Speech; 1) Lapsus Linguae, and 2) Irony

It is based on a semantic investigation of lapsus linguae and irony phenomena by means of their elementary sense vehicles — in wrongly chosen and ironically used words in speech (acts).

A word's semantics and its speech realisation are analysed for this purpose as well as its semantic status and place in the language system. Word's semantic structure and its elements are realised in the utterance (considered as the main speech unit).

Special attention is devoted to the stylistic and referential functions and to the relation between them in organizing utterances. The additional sense bearing is explained by means of the interaction between those two basic functions.

It is proved, that the errors (lapsus linguae) are caused by unsettled (till the last moment of the utterance) competition between two different tendencies in the speaker's intention. Lapsus linguae and irony are considered in their differences and unity as two border areas, outlining a sphere of semantically complete utterance.

II. ДОПЪЛНИТЕЛЕН СМИСЪЛ В РЕЧТА

1. Изказването като речева единица

Централният проблем на работата — допълнителният смисъл в речта — изисква да се проведе категорично едно фундаментално различие. То се състои в принципиалната разлика между двете семантично пълноценни единици на езика и на речта — думата и изказването. Широко известна е идеята на Е. Бенвенист [1974, с. 89]: „От знака към изказването няма преход нито по пътя на образуване на синтагми (sintagmation), нито по някакъв друг. Тях ги разделя не-

езиково семантично равнище. Следователно изказването се състои от думи (като значения) само в синтетичен смисъл (като висша степен на развитието на явлението, обединяващо в себе си подредните степени) и които могат да се отделят при лингвистичен анализ като негови елементи, но самите те като такива не могат да го обяснят изцяло. Всъщност, то е едно синтетично, дори синкретично цяло, което има за единствен езиков коректив семантемата и следователно не може да бъде описвано, анализирано и обяснявано в областта на езика като системно-структурно образувание, освен от неговото мета-равнище — семантемното и то само като тотална потенциална възможност на неговите елементи — думите. За да бъде описано семантично едно изказване, т. е., за да бъде обяснен неговият смисъл, е необходимо още едно надредно мета-равнище, за каквото обаче езикът не притежава конкретна единица, която да изрази тази абстракция. Следователно такова равнище е безусловно необходимо, но то не може да бъде езиково, а трябва да има принципно друг, различен характер. Именно в това (а съвсем не толкова в (син)тактическо разгръщане) се състои дълбоката разлика между думата като езикова и изказването като речева единица и в този смисъл изказването не може да бъде признато за „единица на последното, висше равнище на езиковата структура“ (както твърдят напр. Ф. Данеш и К. Хаузенблас [1969]) и „от знака към изказването няма преход“. По тези причини и Е. Бенвенист отделя областта на семантическото, свързано с речевото общуване, нуждаещо се от нов понятиен апарат и бъдещи семантически изследвания като нов вид „семиология от второ поколение“.

Доколкото „семиологията от второ поколение“ съществува все още като задача на бъдещи семантични изследвания, тук все още не може да се осъществи прецизно синтетично изследване на семантиката на речта. Затова се налага използването на недостатъчно точните общофилологически понятия като **жанр, контекст, подтекст, допълнителен смисъл**, без които не може да се определи нито висшият семантичен коректив на изказването като езиковоречева единица, нито неговите граници, т. е. необходимо е въвеждането като понятие на някакъв различен, висш по отношение на смисъла на думата като системно-езикова единица смисъл. От чисто (системно-структурно) лингвистична позиция много по-голяма надеждност предоставя аналитичното изследване на изказването, т. е. разглеждането на неговите елементи — аналитично отделимите в него пълнозначни семантични думи като носители на част от общия, единен и синтетичен смисъл на цялостното изказване.

По-специално в тази работа, чийто обект са съдържащите допълнителен смисъл реални изказвания, главното внимание ще бъде насочено към словесния израз на спонтанните грешки и иронията като явления — гранични области на по-общия феномен подтекст. По този начин предметът на изследването се ограничава главно в рамките на системно-структурното лингвистично изследване (с висша семантична единица думата) с акцент върху актуално реализираните носители на допълнителен смисъл в изказването, като се има предвид неговият цялостен „надезиков“ смисъл.

За да се даде най-добра представа за проблемите на изследването, задължителните основни понятия, от които то се нуждае и разликите между тях, най-добре е за илюстрация да се сравни една дума в езика (като манифестация на семантичната структура) със същата дума — самостоятелно (макар и кондензирано) изказване, като напълно реализирана в речта. Напр. 'студено' и „Студено“. В този прост, но достатъчно типичен случай, едва ли е необходимо подробно семантично описание (още повече, че то за никого не е проблем, особено при помощта на който и да е тълковен речник), но принципно разликата

за което се говори и модална, изразяваща отношението на говорещия към това, за което се говори. Тези две функции на речевото изказване се основават на свойствата и потенциалните възможности на езиковите единици, каквито са номинацията, която, вече конкретно определена, става основа на референцията, а също и динамиката на семантичната структура на езиковите единици, благодарение на която в един или друг речев жанр доминира един или друг смисъл (конотативно, стилистично значение в традиционната терминология). Тези две функции се определят от компонентите на речевия акт: говорещ, субект и адресат, владеещи някакъв фонд от общи знания и представи и този фрагмент от обективната действителност, за който се говори. Изхождайки от компонентите на речевия акт, при неговото осъществяване, референциалната и модалната функции се оказват определящи за смисъла на изказването (като текст, като резултат от осъществен речев акт) и в зависимост от спецификата на жанра (най-общо определящ характера на контекста) при определени типове изказвания преобладава референциалната функция, а при други — модалната, при която общият смисъл на изказването се измества от предмета на съобщението, за да падне предимно върху отношението на говорещия към него. По тази причина модалната функция се нарича също и поетическа (Якобсон, 1975, Литвин, 1984, с. 38—39) или стилистическа (Рифатер, 1964, р. 316). Възможност за модалната функция на изказването дава т. нар. образно значение (семемата-образ) и динамиката на знака в езика, която дава възможност за вътрешната „игра“ на значението в параметрите на знака и съответно за конкретните му реализации в изказването според общия му замисъл. Тази знаково-езикова потенция се реализира в модалната функция на изказването и често се явява носител на допълнителен смисъл в него и създател на подтекста.

И така, в динамичен аспект, от гледна точка на теорията на речевата дейност, изказването се определя от замисъла (интенцията) и от реализацията на този замисъл, а от гледна точка на теорията на текста, в статичен аспект на изучаване на речта (и нейната основна единица изказването) интерес представлява смисълът на реализираното изказване като текст, определен от общия замисъл, но и от потенциалните възможности на елементите на изказването като семантични езикови единици.

Конкретно в тази работа основен интерес представлява междинната област на двата аспекта — отношението между замисъл и средства за реализацията му и по-точно двете крайности на тази област — случаите на разминаване между замисъл и средства за осъществяването му с резултат *lapsus lingae* и случаите на пълна хармония между замисъл и средства и между референциална и модална функция с резултат иронията, като носители на допълнителен смисъл в речта и очертаващи областта на подтекста.

В чисто референциална функция отклонението от реализацията на конкретното номинативно значение е грешка, пречка за осъществяване на комуникацията, а в модална функция — напротив — дава допълнително семантично богатство.

2. Стилистика и допълнителен смисъл в речта

От казаното до тук във връзка със смисъла в речта и особено от момените, в които се говори за допълнителен смисъл, не е трудно да се забележи, че по същество тези въпроси традиционно се разглеждат в стилистиката. Нещо повече — до отделянето на стилистиката като лингвистична дисциплина в началото на XX в. от Ш. Бали (Трактат по стилистика 1902 г.) стилът, про-

За достатъчно адекватни на реалните речеви факти и достатъчно кон-структивни в строго научен смисъл, могат да се приемат стилистичните тео-рии на Р. Якобсон (по същество семиотична) и на С. Улман (по същество се-мантична). Р. Якобсон (1975) разглежда стила в акта на комуникация, като отделя шест фактора, от които зависи вербалната комуникация: **адресант, ад-ресат, контакт, код, контекст** (всичко, което е извън пределите на акта на ко-муникация) и **съобщение**. Въз основа на тези фактори се отделят също шест функции на речевото изказване — съответно отговарящи на шестте фактора по техния ред: **емотивна, конативна, фатическа, метаезикова, референцион-на и поетическа** (на съобщението в абстракция от останалите фактори). В ре-ално речево изказване една от тези функции взема надмощие над останалите, като за езикови факти се приема речта (в традициите на Пражката лингвистич-на школа). В актуална позиция, в динамика е възможно всички тези функции да са равноправни, както е според Р. Якобсон. От чисто лингвистична пози-ция обаче, в статика при анализ на резултата на речевите актове като текст, като факт или материал, две от тях — референционната и поетическата играят главна роля, като поетическата обхваща останалите функции. Абсолютно пра-вилно М. Рифатер (1964, р. 316) отбелязва този факт и без да отхвърля по съ-щество определението на Р. Якобсон, заменя термина „поетическа“ с терми-на „стилистическа“, като смята, че стилистическата функция „последовател-но преобладава“ над референционната и речевото общуване се „структурира“ от петте функции, а се „организира“ от стилистическата. Такава постановка е не само напълно задоволителна, но е и в пълно съгласие с реалните факти, както и с определените по-горе място и същност на стилистиката в общата езиково-семиотична система. В този смисъл терминът „стилистическа“ функ-ция е най-точният и най-правилният и протестите против него и съдържател-ната му интерпретация (напр. на Ф. Литвин, 1984, с. 38—39) са напълно неос-нователни. По тези причини и тук се разглеждат като достатъчни двете основ-ни функции на речевото изказване: референциалната — определяща основния смисъл на изказването чрез потенциалните иманентни възможности на езика като „структурираща“ и модалната — определяща допълнителния смисъл на изказването, изразен също чрез езика (чрез специално стилистическо органи-зиране на неговите средства) като съдържателно „организираща“. В името на терминологичната традиция, както и на точността, модалната функция тук вече също ще бъде наричана с т и л и с т и ч е с к а (именно поради асоциаци-ите и аналозиите със стилистиката).

Ключ за практическото решаване на въпросите на стилистиката като ди-ференциален анализ на текста, с постоянно отчитане на неговата семантична (в най-общ смисъл) цялост, до определен етап ни дават изследванията на С. Улман (1980). Той разглежда два вида семантични ситуации — прости и слож-ни, според това, дали значението на думата в речта се проявява в един смисъл или в няколко смисъла. Към простите той отнася различните видове (фонети-чни, морфологични и семантични) мотивация, като особено внимание отделя на семантичните, към които причислява образността „във всичките ѝ безбройни прояви“, „размитостта“ на значението и обертоновете, и регистрите (термини от лингвистиката на текста, означаващи различните смислови допълнения), въз основа на възможностите на езиковите единици да се използват в рефе-ренциална и в емоционална отнесеност, от една страна и в „понятийна“ и „об-разна“, от друга. Специално внимание С. Улман отделя на различните видове метафори, като изтъква техните неограничени възможности за създаване на образност.

III. НОСИТЕЛИ НА ДОПЪЛНИТЕЛЕН СМИСЪЛ В РЕЧТА

При едно аналитично изследване, каквото до голяма степен е това, е естествено за база на анализ да бъде взето реалното изказване в речта като текст. Възприемащите изказването могат да разбират неговия смисъл благодарение на владеенето на езика като код, който стои в основата на това изказване. Нерядко обаче, въпреки достатъчното владеене на езика-код, се наблюдават случаи на възприемане на някои изказвания като двусмислени, т. е. на недостатъчно точна референциална определеност, въпреки явната конкретно-номинативна определеност на отделните елементи-знаци на изказването. При такава положение може да се смята, че референциалната функция е изпълнила своите задачи в изказването, но стилистическата или не е изпълнила своите задачи докрай (при случаите на най-различни стилистични грешки, достигащи в своята крайна степен до безсмислици, приличащи на безсмислиците при грешките в спонтанна реч), или ги е преизпълнила (при случаите на най-различните стилистични ефекти, достигащи в своята крайна степен до иронията). Неизпълнените докрай задачи на стилистичната функция водят до смущения в референциалната функция на цялостното изказване — недостатъчна смысловая пълноценност, докато преизпълнените задачи водят до обогатяване на референциалната функция — до смысловая свръхценност. В тази работа и двата случая се разглеждат като съдържащи допълнителен смисъл — отрицателен или положителен. По традиция допълнителният смисъл носи названието подтекст, но картината няма да бъде цялостна, ако не се допълни с неговия негативен образ нонсенса (безсмислицата). Цялата тази област заслужава отделно специално изследване, но тук е необходимо и за поставените цели се смята за достатъчно специалното разглеждане на двата полюса — lapsus linguae и иронията като определящи границите и показателни за същността на явлението. Точността изисква да се подчертае, че действителни носители на допълнителен смисъл в случая са вербалните грешки и иронията като свръхлингвистични феномени, предизвикани от недостатъчна и/или свръхреализация на интенцията, на стилистичната функция. По метонимична редукция тук за носители на допълнителен смисъл се приемат вербалните изрази на тези феномени в речта чрез максималната езикова единица — пълнозначната дума. Такива са и думата-грешка, и думата-ирония в грешното или в ироничното изказване като факт, като явление, изразяващо своята по-дълбока същност — намеренията и процесите на осъществяването им като резултат, недостигащ минимума или покриващ максимума в стилистично отношение.

В един от романите на А. Камю „Чужденецът“ може да се прочете следният пасаж: „Друг път по същото време, след като бях помогнал на един автомобилист и той ми благодареше за това, аз му отговорих, че **никой не би направил повече**. Исках да кажа, че всеки на мое място би сторил същото. Наистина нямаше по-с к р о м е н човек от мен. (Трябва смирено да призная, скъпи ми сънароднико, че винаги съм се пукал от суетност. „Аз, аз, ето рефрена на моя скъп живот и той се чуваше във всичко, което казах.“)*

* За илюстриране на смисъла на речевите изказвания е напълно допустимо да се използват и преведени на български примери от чужд език. Нещо повече — те са двойно доказателство на теорията, тъй като главният смисъл на всеки превод е адекватното предаване на смисъла от един език на друг (в случая предаден с български изразни средства). Примери от преводна литература се използват дори за илюстрация на значенията на отделни думи в тълковните речници (срв. Речник на българския език, т. I, С., 1977, Увод, с. 35).

на езика.“ (1968, с. 262). Както се вижда от приведените цитати, в специалните психолингвистични изследвания на грешките се отделя същото ключово място, както и тук. Тази гранична област на осъзнаваните речеве грешки има особена важност не само за теорията на речевата дейност, но тя хвърля светлина и върху теорията на езика като система. Това важи особено в семантичен план, тъй като на всички езикови равнища, включително и на семантичното, може да се наблюдава абсолютна правилност, но в речевото изказване да се получи смислова грешка. Доколкото не винаги при тези грешки резултатът е пълна безсмислица, а често те не само са смислени — техният основен смисъл може да бъде реконструиран в границите на по-широк контекст, но дори нещо повече — освен така реконструируваният основен смисъл, може да се открие и допълнителен смисъл, загатнат от грешката (който често носи стилистичен ефект, напр. комичен), може да се смята, че от семантична гледна точка съществуват недопустими и допустими по отношение на общия смисъл грешки.

Тъй като аспектът на изследването е насочен преди всичко към допълнителния смисъл в речта и неговите носители, интерес представляват именно допустимите отклонения от правилността. Фактът, че едно отклонение е допустимо, показва, че правилото не е с резки и твърдо очертани граници, а е динамично и гъвкаво. Това положение от своя страна е доказателство за гъвкавостта и динамичността на елементите, които се организират според това правило, за тяхната потенциална възможност покрай смисъла на конкретното номинативно значение да носят и допълнителен смисъл при необходимост.

От казаното в горните редове за допустимостта на отклонението от правилото следва, че трябва да съществуват правила за нарушенията на правилата, идея, до която по друг път и от друга позиция достига един от най-големите изследователи на проблема за грешките Г. Мчедлишвили [1957; 1959; 1963]: „Тяхното (на грешките) интер- и интраиндивидуално постоянство говори за това, че трябва да съществува правило за нарушение на правилата“. [1958, с. 7] Така той „достига до необходимостта от създаване на теоретически модел на отклоненията в речевото поведение, включващ разнообразни типове грешки.“ [Красиков 1980, с. 21]

За целите и задачите на тази работа не е необходимо по-дълбоко навлизане в областта на психолингвистиката (и съответно в теорията на речевата дейност), тъй като за аспекта на изследване е достатъчно да се имат пред вид постиженията в тази област като коректив.

Най-характерното за споменатите изследвания върху проблема за грешките е стремежът към системното им изучаване. Изследването на грешките като система започва още от пионерите в тази област Вундт (1911), Мерингер и Майер (1895), Мерингер (1908), З. Фройд (вж. 1947) и др. (вж. по-пълна библиография у Ю. Красиков, 1980 и у И. Касабов, 1981). Както беше вече отбелязано, грешките са възможни на различни езикови равнища, но тук интерес представляват само семантичните грешки, носители на допълнителен смисъл, и основен проблем, освен откриването на вероятната причина за такъв тип грешки, е разширяването и уточняването на семантичните закони в езика като система, които допускат възможността такива грешки да носят допълнителен смисъл. Т. е. тук акцентът не е върху систематизирането на грешките при изучаването им в отделна система, а върху потенциалните възможности на лингвистичния знак (от езиковата система) да носи различни видове допълнителен смисъл в речта.

Основоположник на изследванията на смислените, осмисляеми грешки е З. Фройд (1947) и неговите изводи имат своята значимост и днес, обогатени и

ни процеси, понякога скрити влечения или преживявания. Този метод може да бъде съществена крачка към детерминистически анализ на динамиката на „смиловите полета.“ (Лурия [1979, с. 100] обяснява в известна степен този въпрос).

Подобни доказателствени примери могат да се приведат още много, напр. По време на телевизионно предаване водещата говорителка съобщава: „Програмата ни тук в студиото завърши, драги зрители, и затова Ви предлагам да продължим като п р и к л ю ч и м, извинете, превключим на студиото в Русе.“ Или призивът на един софийски ежедневник: „Да продължим да *разбиваме* отношенията между...“** Такива примери могат да се посочат и от обикновени разговори: „Прочети доклада поне веднъж пред мене, за да ти поправам *интуицията* (интонацията)“; „Довечера ще трябва да *пия* (пиша) отчета, а цял следобяд ми се пие студено бяло вино.“

Ето и още няколко показателни примера: „Да споменем имена на акушерки, имена на лекари, които са *неизлечими* (неизличими) в съзнанието ни“ — от предаване по радиото; С това пожелание се обръщаме към др. Х от десети клас (клон) на предприятието Хранителни стоки в Столицата. „Др. Ректор, моля да ми разрешите да се *хвърля* (прехвърля) от Медицинска академия в Софийския университет.“ „Никога няма да я *разправя* (забравя) как разказваше.“

Срещат се и по-банални примери, при които не се получава комичен ефект, но те също доказват контаминацията на две интенции в едно изказване, напр. „Повече информация ще *научите* (получите) от нашата репортерка.“ (Р. Сф.); „От Непал се съобщава, че нашият *алпийци* (алпинисти) са достигнали 6 000 м. височина при изкачването на връх Еверест.“ (Р. Сф.); Валерий Леонтиев е завършил *московското изкуство за държавна музика*, извинете, Московското държавно училище за музика.“ (Р. Сф.); „Вестник „Х“ съобщава, че забраната за износ на оръжие няма да се отнася за САЩ. Правителството (на Япония) *разрешило*, извинете, решило да се предоставят на САЩ най-нови технологии.“ „*Приемствеността*, извинете, преместването на китайската военна база на индийска територия (в Тибет) представлява сериозна опасност за Индия.“ (Р. Сф.); „Днес в залата буквално няма къде да се хвърли *място* (игла).“ (Б. Т.) и мн. др. под. В тези примери грешките се получават в резултат на влиянието на предходния или на следващия по-широк контекст при четене, а в последния е ясно, че от колебанието между неутралната дума и по-експресивния фразеологизъм се е получила грешката от контаминацията между тях.

Ефектът на *lapsus lingue* се използва не само за създаване на анекдоти, но и в художествени произведения за допълнителна, „неявна“ характеристика на героите или за влагане на допълнителен смисъл в авторското повествование: Напр.: „Бих искала да Ви *проверя* (поверя) една малка тайна. Имам всички богатства с изключение на мъж, който да ме обича, без да предявява права над мен.“ („Дамата с камелиите“ — в превод на български език);“ — Взе да се доспива и на сватята Андрон... (поправа се), хъм, сватята Димовица. Научила съм се, все Андроница ми иде на езика.“ (П. Ю. Тодоров, „Невеста Боряна“). „Единичък горският се там изправи /и с гняв юмрук издигна: „*Езиот*“./ То значи: езуит и идиот.“ (Ем. П. Димитрова, „В страната на розите“).

Могат да се приведат още много примери в подкрепа на тезата за *lapsus linguae* като носител на допълнителен смисъл, но това не е необходимо. Важно е да се отбележи, че грешки могат да се появят на всяко езиково равнище — и

** Източникът и датата (а в телевизионни и радиопредавания — и часът) са известни и фиксирани при събирането на материала, но тук те едва ли е необходимо да бъдат цитирани подробно.

От приведените примери за семантични грешки и от резултатите от различните изследвания върху тях могат да се направят следните изводи:

а) грешките на езика непременно трябва да бъдат разглеждани в границите на езиковата система като грешки на едно от нейните равнища или поне като елементи на тази система.

б) семантичните грешки винаги трябва да се разглеждат в параметрите на цялостното изказване и на неговия общ смисъл.

в) грешките от типа *lapsus linguae* обикновено се предизвикани от конкуренцията на две тенденции в интенцията — едната (непроменлива) на това, което трябва да бъде съобщено в изказването и друга (инвариантна на вариантите) как то да бъде съобщено, т. е. проблемът е във вариативността на стилистическата функция при константност на референциалната функция. Закъснението в избора на вариантите се проявява като „грешка на езика“.

г) принадлежността на този тип грешки към носителите на допълнителен смисъл в речта, към подтекста, категорично се доказва от съответстващата на всеки тип грешка жанрова или стилистична единица: на фонологичните и граматически грешки — паронимазията и на стилистическите — каламбурът като основа на анекдоти и вицове.

д) изброените стилистични ефекти, както и грешките, носители на допълнителен смисъл, са възможни преди всичко поради вътрешно присъщите, иманентни характеристики на елементите на езика като система и на вътрешните граници на допустимост на отклоненията от правилата:

е) дълбоките семантични основания на тези възможности се коренят в изключително гъвкавата и дифузна сфера на асоциативната (интра- и интерсубективна) значимост на лингвистичния знак (не само в плана на съдържанието, но и в плана на израза), както, разбира се, и на многобройните варианти на стилистическата функция на изказването, водеща до най-различни семантични контаминации.

Всички области, засегнати от изводите, се нуждаят от по-подробно и обстойно системно изучаване и особено последната, чието правилно обяснение може да открие пътя към семантичните закони в езика.

Не може да има съмнение, че изследването на „отрицателния материал“ чрез грешките *lapsus linguae* естествено намира изход в положителни резултати ако не за теорията на речевата дейност, то поне като аналози в стилистиката — доказателство, че стилистиката по своята същност е семантична дисциплина, както и на факта, че този тип грешки са носители на допълнителен смисъл, макар и като гранична, начална област на обширната територия на подтекста.

2. Ирония. От чисто езикова (системно-структурна) гледна точка за иронията може да се каже много малко. Преди всичко тя се разглежда като стилистичен похват и дори като един от основните тропи, наред с метафората и метонимията [срв. Тимофеев 1948], като една от формите на комичното като естетическа категория (вж. подробен преглед и характеристика у И. Паси [1979]). В контекста на тази работа се разглежда най-разпространеният начин на изразяване на иронията — вербалният като носител на допълнителен смисъл в речта. Допълнителният смисъл е основна същностна характеристика на иронията, както и на всички останали носители на такъв смисъл, а нейната *differentia specifica* е носенето на противоположен допълнителен смисъл от изказването, формално тъждествено с изказването, носещо основния смисъл. Полярната разлика между явленията *lapsus linguae* и иронията е в огледално обратното отношение между референциалната и стилистичната функции на

но да се отбележи, че тя не е подвластна на никой литературен жанр, вид или род. Тя не се побира в никакви рамки, а се среща в цялата област на словесното творчество, поради своята основна същностна характеристика — две противоположни съдържания в тъждествена форма. Така, буквално изразеното комично, може да бъде дълбоко трагично, както и формално трагичното — крайно комично. В този смисъл литературният жанр не може да се смята за определящ, релевантен фактор за същността на иронията. Нещо повече — изобщо не е задължително иронията да се търси само в литературното творчество и в неговите жанрове — иронията като изказване се среща в абсолютно всеки вид текст (възвишено-патетичен, официално-делови, научен и в разговорно-битовата реч). Така напр., абсолютно безразлично е откъде е взет класическият пример за ирония в изказването на Цицерон за Фабиа Долабела, която казвала, че е на тридесет години: „Вярно е, защото слушам това вече двадесет години“, както и безбройните случаи, когато бездарникът се нарича „гений“, а глупакът — „умник“.

От казаното дотук е ясно, че изследването на иронията като такава, сама за себе си, няма нужда от понятието литературен жанр, но то е необходимо до толкова, доколкото, като принципно различно, определя нейните граници.

От гледна точка на текста-реч, това, без което иронията не може да съществува, т. е. без което не може да се определи с каквато и да е степен на сигурност, дали едно изказване е иронично, носи допълнителен смисъл или не, е ситуационният (или вербално изразен) контекст. В изказването на Цицерон (в кавичките), само по себе си, без разширения контекст, не може да се намери нищо иронично. Ето още един пример: Ив. Унджиев пише за Левски: „Той вижда ясно скритите замисли на реформаторските усилия на турските управници,..., и с горчива ирония пише на Обретенов: „Блазе ти! У вас имате сега ефендем и певачко дружество...“. „За доказателство на казаното, като че ли най-добре може да послужи следният пасаж от Л. Стоянов. Той показва ироничното изказване в зародиш, в неговата потенция, което в предходния контекст е все още само едно неистинно изказване, една лъжа, а вече ситуативно конкретизиран в определен възможен вариант, превръща това изказване в иронично: „Споменът за него витаеше още върху старите портрети, захвърлени по етажерките, напрашени и непотребни, които от време на време се показваха на учудените гости и предизвикваха безшумни и студени възхищения: „ах, че е хубав! Йовке, блазе ти!“ Но то бяха само думи, които също приличаха на прах, и особено ако той влизаше в този момент, те се превръщаха в най-жестоката ирония.“

Ето още няколко показателни примера, при които ефектът на иронията се използва като художествено средство в литературата: „— Той не може да не се върне... Как ще ме остави, казвам си. — Оставя ли се такава *съкровище* на пътя! — иронично рече тоя грубиян.“ (М. Иванов, „Един нищожен свръхчовек“, с. 133); „— Би ли ни освободил за малко от своето тъй *ценно* присъствие? — Но моля ви! Но моля! — по келнерски учтиво и иронично се поклони граф Чано. — И това ще е *най-малкото, което мога да направя* за науката.“ (М. Иванов, „Балканска жепопея“, с. 76); „— Самият живот ми бе опротивял, имаше моменти, когато плачех над себе си като над мъртвец... Тогава се яви Петър. Той не ме ухажваше като другите, той просто ми предложи приятелството си. — Какво *благородство!* — Нямах право да говориш така — каза тя намръщена, като изтриваше сълзите. — Ти не го познаваш... Не съм срещала по-безкористен човек от него.“ (Ем. Манов, „Бягството на Галатя“, с. 70); „Тя наистина се държеше много скромно, но другояче не можеше и да бъде. Като всички българки и тя *живееше* на този свят за *едната чест* и очакваше с не-

това, което сродява основните семантични категории — полисемията, омонимията, антонимията и синонимията и „в най-чист вид представя прехода“ между тях [Балкански 1979, с. 119], но не е от един ранг с тях в системно отношение. В тесен (вътрешнословен) смисъл тя е крайната степен на богатите вътрешносемантични отношения в думата като потенция, като възможност, които бяха специално разгледани в отделна глава. Това обаче изобщо не значи, че тази крайна степен на вътрешна деформация при употреба в иронично изказване, може да добие статус на отделно значение в полисемантичната дума в синхронен план. В генетичен план, в диахрония това явление наистина довежда до семантична омонимия, напр. *ида*¹ и *ида*², но това са вече различни системи. Що се отнася до общността между енантисемията и антонимията, тя се основава на естественото свойство на саморегулиращите се системи към противоположност и контрадикторност. С други думи, съществуването на всеки краен елемент може да предизвиква появата на противоположен, но вътрешнословните и междусловните отношения са достатъчно различни в синхронен план. В случая първите са много по-сложни и многопосочни от вторите, поне доколкото една дума може да влиза във всички видове междусловни отношения. По отношение на синонимията може да се каже същото, с тази разлика, че доколкото тя се основава предимно на асоциативни значимости, трудно може да бъде подложена на стройна логическа класификация (поне доколкото това показват досегашните опити в тази деликатна област).

От казаното личи, че иронични значения и изобщо енантисемия не може да съществуват в единиците на езика като система в синхронен план (във вид на конкретни отделни противоположни значения). Такова впечатление се създава от речевите иронични употреби в изказванията, носещи допълнителен смисъл. Освен това иронията е пробният камък (и пределът) за изключително богатите езикови (на думата) и речеви (на изказването) семантични възможности. Тези възможности могат да получат действителна реализация при пълното надмощие на стилистичната функция над референциалната или погледнато от друг ъгъл — когато говорещият притежава всички възможности да каже нещо за нещо по най-добрия възможен начин, да вложи най-голямо съдържание (смисъл) в най-малката форма (едно изказване), т. е. когато владее до съвършенство „играта на словото“.

Стилистичната фигура, която организира изказването, предполага неразривното единство между изказването и ситуацията, в която то се реализира (между текст и контекст). Това значи, че анализът на отделно взетото изказване, т. е. на структуриращите системноезикови елементи на референциалната функция е недостатъчно за определянето не само на допълнителния, но и на основния смисъл на изказването, както многократно бе отбелязвано. „Общият смисъл на изказването е резултат от действието на някакво цяло, в което влизат и думите, и в крайна сметка, събеседниците. Това цяло „общата ситуация“, в която се осъществява комуникацията и където значенията се проявяват в контекста с частните случаи и се превръща в „смисъл“, е и самият контекст.“ (Слама-Казаку 1961, р. 148). Тук изниква въпросът, ако това е така, съществуват ли такива единнооформени единици, чието съдържание да обхваща този общ смисъл и съответно подвъпросът — ако съществуват, те системни (езикови) единици ли са или несистемни (речеви) и дали те не представляват граничната област между системно и несистемно в цялостното и неделимо единство език-реч.

Известно е, че в системата на езика съществуват особен вид вторични знаци — фразеологизмите. Те предизвикват оправдан интерес във всяко, но особено в семантично отношение. Характерен белег на фразеологизмите — от

падаха, ставаха и *ставаха герои*. А легендарният ескадрон береше зрелите според сезона плодове — било мушмули, било грозде, — *установяваше степента на износване* на подковите или просто си дремеше из деретата и валозите. Но ако сега решим да зададем *въпийоция* въпрос, защо е било възможно да се случи така, тутакси лицата ще придобият напрегнат и сериозен вид като при *подаване на подготвителна команда* и тутакси ще се наложи да сменяме *метода на документалния реализъм* с нещо *по-целезгодно* и може би ще трябва да отбележим, че ротмистър Избекликъойски бе един *доблестен воин, дълбоко несъгласен да води недобре комплектована война*, в смисъл несъгласен именно с тази, а иначе съгласен с всички други войни — един воин мислител може би, защото няма пълен *пътеуказател* за пътищата, по които нашата мисъл води нашите постъпки и *поверените ни ескадрони*, всички пътеуказатели са много стари и все непълни.“

Много интересно ще бъде да се види резултатът от един функционално-стилистичен (макар и подкрепян от традиционно семантичен и дори на съчетаемостта) анализ на този текст — пълен конгломерат от военни, шахматни, географски, пътно-транспортни и теоретично-литературни термини в най-необичайните им значения и в най-невероятна съчетаемост. Сигурно е едно — сборът от всички съставлящи, получени при анализа, взети сами за себе си в езика като система ще даде такъв резултат, който би поставил под съмнение не само писателските достойнства, но и изобщо пълноценността на автора им по отношение на владеенето на езика. В действителност обаче, съществуват мнения, които определят този текст като изключително сполучлив именно в стилистическо отношение, изпълнен с мек хумор, жлъчна ирония и едновременно с това, с доблестно гражданско и дълбоко философско звучене. По-просто, а и по-адекватното обяснение е, че текстът е изпълнен с вътрешни цитати (подчертаните), прекалено помпозни и героични на пръв поглед, а всъщност изтрити от употребата шаблони от типични военни и вестникарски изказвания в типични ситуации. Използувани за описание на такава дребнава и скудна действителност чрез вътрешното противопоставяне (на базата на вътрешно сравнение с истински доблестното и героичното), те създават богат допълнителен смисъл върху формалния основен и по този начин доминантен става подтекстът.

Веднага може да се възрази, че това не са цели изказвания, а фрази (или дори само отделни думи), но това не може и да се очаква в рамките на едно изказване, тъй като ще се разруши както неговата цялост, така и допълнителният му смисъл. Съвсем достатъчни за целите са тези отделни фрази (или само думи), тъй като те са такива само формално, а всъщност носят в кондензирано състояние смисъла на цялото, типично за дадена ситуация, изказване. Ако това не беше така, цитираният пасаж нямаше да притежава никакъв стилистичен ефект, а щеше да бъде пълна безсмислица. Това явление е известно в стилистиката като стилистичната фигура антифраза. Такова обяснение по категоричен начин доказва, че не думите са употребени в иронично значение и в необичайни съчетания — това е видимостта на явлението с много по-дълбока и закономерна същност — а че тези (подчертаните) думи и словосъчетания са станали знаци на типични и общоизвестни изказвания. Те са само езиков израз на едно екстралингвистично общокултурно съдържание, т. е. носители са на специфичен смисъл от скритата култура на езиковата общност.

В последно време се обръща специално внимание върху изследването на т. нар. „типизирани контексти“. „Една от задачите на лингвистиката... е пълното представяне на семантиката на всяка езикова единица — от думата до изказването във всичките им семантични контекстни връзки, обхващащи в ре-

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В заключение на цялото изследване следва да се отбележи, че областта на подтекста е всъщност обемът на обекта на изследване — изказванията, носещи освен основния и допълнителен смисъл, при граници явленията *lapsus linguae* и иронията, чиито лингвистико-семантични параметри и характеристики са всъщност нейният предмет. Именно към изясняване на същността на подтекста е насочена целта на работата — намирането на иманентните характеристики на единиците на езика (като код) и на речта (като текст) като потенциални носители на допълнителен смисъл, установяването на семантичните закони в езика и в речта и уточняването на техните сфери и граници на действие. На тази цел са подчинени и конкретните задачи на изследването: изясняването на семантичния статус на думата-знак в системата на езика; построяването на структурен модел на съдържанието на думата (за да бъдат изяснени отношенията и връзките между различните типове и видове значения и смисъл), както и обяснението на манифестациите на значенията — варианти и тяхната реализация в речта; определяне и характеристика на реализацията на конкретнономинативното значение със съответния му смисъл в смисъла на цялостното изказване в речта, както и обяснението на феномените *lapsus linguae* и ирония като актуални носители на допълнителен смисъл в речта. Те са насочени главно и единствено към изясняването на същността на подтекста от лингвистична позиция, на неговото място, роля и значение в текста.

Научното постигане на общата езиково-речева семантика, на тоталната семиология на езика, имащо обяснителна сила за всички възможни текстове във всички възможни ситуации, е толкова далечна цел за семантиката и лингвистиката изобщо, че в работа като тази въобще не е възможно да се поставя като реална цел. Подтекстът като най-сложна и неизяснена страна на общата езиково-речева семантика, допълнителният смисъл, който е негова основна същностна характеристика, не е и възможно да бъде обяснен (особено в съдържателен план) само чрез средствата на лингвистиката, дори и като стилистична семантика, а се нуждае от допълнително изследване в общофилологически и общокултурен аспект.

По тези причини подтекстът тук не е подложен на специално изследване (доколкото работата се ограничава в областта на лингвистичната семантика, макар и разбираана в достатъчно широк смисъл), а се явява като финал на това изследване, чиито цели са постигането на известна системнолингвистична база за бъдещи изследвания на подтекста като област на допълнителния смисъл и оттам нататък — на тоталната семиология на езика. Следователно тук авторът се занимава само с плана на израза на общата семиология — стилистичната семантика, както и с нейния план на израза — езиковата система (затова става дума не за самия допълнителен смисъл, а за неговите носители), т. е. тя е системнолингвистична и едновременно с това е с определено място в общата семиотична система на езиковия свят.

Изводите от изследванията на конкретните проблеми в работата може да се намерят в края на всяка глава. тук е по-важно да се изтъкнат отново накратко конкретните резултати, които биха имали евентуална значимост и извън рамките на това изследване и накрая да се сумира общият резултат, за да се прецени дали и доколко е постигната предварително поставената цел.

1) Съдържателно са интерпретирани равнищата (по-специално семантичното) на езика и техните единици и специално е подчертана и обяснена двойната семантичност на езика в структурноиерархичен план.

значения в семантичната структура на думата, организираща семантичната парадигма; **антифразата** и **фразеологизмите** и накрая — **иронията** (и **пародията**) и **преакцентуацията на речевите жанрове**. Това съвпадение на съответствията е неоспоримо доказателство за водещата роля на стилистичната семантика при създаването на смисъла на текста и особено на допълнителния смисъл в подтекста.

В заключение може да се каже, че макар подтекстът тук да не е определен в цялост и окончателно, принципните възможности за неговото създаване и в областта на езика, и в областта на речта са в достатъчна степен изяснени чрез възможните, потенциални носители на допълнителен смисъл във всички планове на езика-реч, както и реалните, актуални носители на допълнителен смисъл, най-характерни от които са двата му крайни полюса *lapsus linguae* и иронията. „Отрицателният“ материал на грешните изказвания в еднаква степен със „свърхположителния“ на ироничните изказвания действително се оказаха неопенимо средство за постигането на поставената в тази работа цел. Цялата област на всякакви стилистични грешки и стилистични ефекти между тези два феномена е областта на подтекста. Дотолкова, доколкото цялата тази междинна област остава неизследвана тук (а доколкото е известно на автора, и другаде в този аспект), явлението подтекст се нуждае не само от изследвания в неговия план на съдържанието, но и от допълнителни изследвания и в плана на израза му.

След като тези изследвания станат факт и, разбира се, семантиката на текста достигне необходимото равнище, тоталната, общата семиология на езика-реч ще бъде научно постигната и единството код (език) — текст (реч) — подтекст ще намери своето съдържателно обяснение.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Атаян 1981. Э. Р. А т а я н, Языковая единица как знаковая система. — В сб. Семиотика и проблемы коммуникации, Ереван, 1981.
- Балкански 1979. Т. Б а л к а н с к и, Явлението енантисемия в съвременния български език, сп. „Български език“, 1979, кн. 2, с. 111—119.
- Бали 1955. Ш. Б а л л и, Общая лингвистика..., (превод), М., 1955.
- Бахтин 1929. М. М. Б а х т и н, — В кн. В. Н. Волошинов, Марксизм и философия языка, Л., 1929.
- Бахтин 1979. М. М. Б а х т и н, Эстетика словесного творчества, М., 1979
- Бенвенист 1965. Е. Б е н в е н и с т, Уровни лингвистического анализа — В кн.: Новое в лингвистике, вып. IV, (превод), М., 1965.
- Бенвенист 1966. Е. B e n v e n i s t e, Nature du signe linguistique — „Problèmes de linguistique générale.“, P., 1966.
- Бенвенист 1974. Е. Б е н в е н и с т, Общая лингвистика (превод), М., 1974.
- Виноградов 1977. В. В. В и н о г р а д о в, Основные типы лексических значений слова. — Впр. языкознания, 1953, М.
- Волков 1966. А. Г. В о л к о в, Язык как система знаков, М., 1966.
- Вунд 1911. W. W u n d t, Völkerspsychologie. Eine Untersuchung der Entwicklungsgesetze von Sprache, Mythos und Sitte. Bd. I. „Die Sprache“ Т. 1. Lpz. 1911.
- Гак 1973. В. Г. Г а к, Высказывание и ситуация. — В кн.: Проблемы структурной лингвистики 1972, М., 1973.
- Гиро 1980. П. Г и р о, Разделы и направления стилистики и их проблематика. — В кн. Новое в зарубежной лингвистике, (превод), М., 1980.
- Грешките в речевия процес 1980. Errors in Linguistic Performance. (Slips of the Tongue, Ear, Pen, and Hand.) Ed. by V. Fromkin, New York — London—Toronto—Sydney—San Francisco, 1980.
- Греймак, Курте 1979. A. Greimas, J. Courtes, Dictionnaire raisonné de la théorie du langage, Paris, Hachette, 1979.
- Данеш и Хаузенблас 1969. Ф. Д а н е ш и К. Г а у з е н б л а с, Проблематика уровней с точки зрения структуры высказывания и системы языковых средств. — В кн.: Единицы разных уровней грамматики строя языка и их взаимодействие, М., 1969.

- Улмап 1980. С. У л ь м а н. Стилистика и семантика. — В кн.: Новое в зарубежной лингвистике, (превод), М., 1980.
- Уфимцева 1980. А. А. У ф и м ц е в а, Семантика слова. — В кн.: Аспекты семантических исследований, М., 1980.
- Филос. р-к 1978. Философски речник, С., 1978.
- Фройд 1947. З. Ф р о й д, Въведение в психоанализата (превод), С., 1947.
- Чолакова 1957. К р. Ч о л а к о в а, Един случай на развитие на противоположни значения в съвременния български език. В сб.: Езиков. изсл. в чест на акад. Ст. Младенов, С., 1957.
- Шмельов 1973. Д. Н. Ш м е л ё в, Проблемы семантического анализа лексики, М., 1973.
- Шмельов 1977. Д. Н. Ш м е л ё в, Современный русский язык. Лексика., М., 1977.
- Шчерба 1958. Л. В. Щ е р б а, Опыт общей лексикографии. — В кн.: Избр. работы по языкозн. и фонетики, т. 1, М., 1958.
- Якобсон 1975. Р. Я к о б с о н, Лингвистика и поэтика, — В кн.: „Структурализм“ — „за“ и „против“, М., 1975.